

РЕЦЕНЗИЯ

на дисертационен труд за придобиване на ОНС „доктор”
в област на висше образование 1. Педагогически науки,
професионално направление 1.2. Педагогика (научна специалност Логопедия)

Автор: **Деница Аннева Кръстева**

Научен ръководител: **доц. дпсн Нели Василева**

Рецензент: **проф. дпн Цветанка Ценова, СУ „Св. Климент Охридски”**

Тема: „Прояви на вербална диспраксия и експресивен дисграматизъм при деца със специфично езиково нарушения”

Деница Кръстева е родена на 03. 05. 1979 г. в гр. София. През 1998 г. завършва Националната гимназия за древни езици и култури в София, през 2003 г. - СУ „Св. Климент Охридски”, специалност Специална педагогика – логопедия, бакалавърска степен, а през 2008 г. става магистър по логопедия след обучение в магистърската програма „Комуникативни нарушения на развитието“. От 2003 г. досега с прекъсвания работи като логопед и като учител на деца с комуникативни нарушения в различни институции. В периода от 2010 до 2013 г. е редовен докторант по специалност Логопедия към Катедрата по специална педагогика и логопедия във ФНПП, СУ „Св. Климент Охридски“.

За настоящата процедура Деница Кръстева е представила всички изискуеми документи съгласно Правилника за организацията и провеждането на докторантурата в СУ "Св. Климент Охридски". Защитата се провежда при спазване на всички клаузи от ЗРАСРБ и Правилника за неговото приложение. Това дава право на Научното жури да изслуша и оцени кандидатът за придобиване на образователно-научна степен „доктор” в съответствие с чл. 30 от ЗРАСРБ и чл. 26 от Правилника за прилагане на закона.

I. Оценка на актуалността и значимостта на научния проблем

Научният труд на Д. Кръстева е теоретико-емпирична разработка в слабо изследвано, недостатъчно проучено изследователско поле. Специфичните езикови нарушения са най-късно възникналата парадигма в логопедията, която в настоящето е голямо предизвикателство пред изследователите. Тази патология е анализирана в различни теоретични модели, всеки със собствена концептуална специфика, като според медицинския модел съдържателно тя до голяма степен се препокрива с представата за детска говорна апраксия, както и за моторна алалия. Съгласно лингвистично-поведенческия модел пък, детската говорна апраксия в по-ново време се определя като фонологични нарушения. Една и съща нозологична единица, представляваща комбинация от езикови и говорни нарушения, от определени позиции се разглежда като езиков проблем, свързан с говорни нарушения, а от друга позиция – като говорна

патология, пречатстваща езиковото развитие на детето. Дисертационният труд е насочен към „разгадаването“ на сложната природа на първичните нарушения в овладяването на речта (езика и говора) и в този смисъл е много актуален и значим.

II. Оценка по формални показатели: обем, структура, оформление и стил на изложение

По формални показатели работата на Д. Кръстева напълно удовлетворява изискванията за дисертационен труд за придобиване на ОНС „доктор“. Темата е точно формулирана, насочваща към изследвания научен проблем. Обемът на разработката е 237 компютърни страници плюс приложения, общо 249 страници. Структурата ѝ включва: увод, теоретичен обзор в две части, изследователска програма, експериментално-аналитична част; очертани са изводите от изследването, оформени са приносите от труда, използваната литература и приложенията. Отделните части на дисертацията са балансирани по съотношение и добре озаглавени. Библиографската справка съдържа 123 литературни източника, от които 71 на кирилица. Литературата е правилно подбрана съобразно темата на дисертационния труд и в голяма степен съвременна. В библиографската справка е допусната неточност: годината на издаване на някои трудове е отбелязана след името на автора (№№ 15, 16, 101 и др.), а на останалите – в края на описанието на труда. Би трябвало в това отношение да се спазва единен стандарт. В текста присъстват таблици и графики, които създават прегледност и информативност на данните от изследването. Разработката е технически много добре оформена и написана на ясен език, създаващ впечатление за задълбоченост в научно-изследователската работа.

III. Оценка на съдържанието на дисертационния труд

1. Увод и преглед на теорията по темата на дисертацията

В увода са представени проблемните точки, около които се гради изследването. Посочено е, че най-съществено значение има създаването на адаптирана за българския език диагностична батерия за определяне функционирането на вербалния праксис и на граматиката. Уводът е кратък и стегнато изложен, в общи линии представлява въведение към съдържанието на труда, въпреки че от него не става съвсем ясно върху какво и защо е фокусирано собственото изследване.

В теоретичната част на дисертацията логически се преминава от основополагащите към съществените, пряко свързани с изследването проблеми. Разгледаната основополагаща проблематика включва естественото езиково развитие на детето. Направено е прецизно уточнение на основните термини език, реч, говор, което създава предпоставка за по-нататъшна яснота на изказа. Езиковата онтогенеза е разгледана през призмата на психологията и, основно, на психолингвистиката на развитието. Тук присъстват популярните концепции на водещи автори (Пиаже, Виготски, Чомски, Брунер, Якобсон и др.), както и приносите на български автори (Георгов, Стоянова и др.). Най-голямо внимание е отделено на теоретичен модел, създаден от руския автор Корнев, който обединява в една цялост възгледите на плеяда

предшестващи го учени. Въпросът ми към докторантката е: *дава ли този модел ключ за обяснение на получените от изследването данни?* Намирам за правилно, че първата теоретична част завършва с обобщение – периодизация на детското речево развитие, която е по-пряко свързана с темата на дисертацията, отколкото пространният преглед на психолингвистиката на развитието. Информацията от тази област безспорно е много интересна, но не е необходимо да се представя в такъв обем.

Във втората теоретична част, която е директно свързана с темата на дисертацията, както и в първата, докторантката показва висока компетентност, но тук проявява и умения за съпоставяне на теории и авторски гледища. Навлизането в проблема за езиковите нарушения на развитието е много трудна задача предвид натрупаната многостранна информация за тези нарушения, концептуалното разнообразие в тази област и липсата на интердисциплинарни връзки при интерпретацията на научните факти. С това Д. Кръстева се е справила добре. Главното достойнство е опитът да се изясни връзката между вербалната диспраксия и езиковите нарушения на развитието – територия на много дискусии и противоположни мнения. Тази връзка има основно значение в контекста на дисертационния труд, но литературата не позволява еднозначен извод за нейното естество. Това би трябвало да се подчертае от авторката, тъй като именно то е отправната точка, осмисляща собственото ѝ изследователско поле. За пропуск приемам отсъствието на визията за езиковите нарушения на развитието и за детската говорна апраксия, заложената в съвременната международно приета документация (МКБ, DSM).

Имам минимални забележки по оформлението на теоретичния анализ: наличие на дълъг пасаж, неструктуриран в отделни абзаци (стр. 76-79); правописна неточност - теорИтично вместо теоретично (стр. 28, стр. 31); неправилен превод, излишна чуждица – фонологично процесирание вместо фонологична преработка или обработка (стр. 77).

Като цяло прегледът на научната литература е направен много задълбочено и аналитично. Личи, че всеки източник е проучен лично, с вникване в съдържанието му. Докторантката показва високи умения за работа с научна литература: за подбор, анализ, интерпретация на литературни данни и за коректно цитиране на източници.

2. Програма на изследването

Програмата на изследването е пълна и в общи линии правилно построена. Експерименталната работа се ръководи от една цел и три подцели, от които по-иновативни са първата и третата. Записани са девет задачи, които имат организационен характер. Би трябвало да присъстват и изследователските задачи, които реално са изпълнени, без да са формулирани, като например: „...проверка на възрастовите закономерности в развитието на вербалния праксис, проверка на граматичното функциониране.“ и пр.

От хипотезите на изследването оригинални са третата, шестата и седмата; втората и петата засягат предсказуеми следствия от закономерностите на детското развитие, а първата и четвъртата хипотеза може да се окачат като леко странни, тъй като постулират очаквания за липса на различия между експерименталната и контролната група (ЕГ и КГ) в разрез с целта на изследването, която визира проникване в различията между децата със специфични езикови нарушения (СЕН) и нормата. Заявено е (стр. 116

– хипотеза №1), че между ЕГ и КГ „не се наблюдават значими разлики по отношение на вербалния праксис“, а по-нататък (стр. 134) е написано, че в първата хипотеза е заложено „твърдение за съществени разлики между децата с нарушено езиково развитие и децата в норма“. Последно: *какво гласи хипотеза №1?* Особено важно е да се отговори на въпрос по съдържанието на хипотеза №4: *ако ЕГ и КГ не се различават по „състояние на граматичното функциониране“ (стр. 116), което е сърцевината на СЕН, въз основа на какво участниците в ЕГ са селектирани като СЕН?*

Като слабост отчитам липсата на обосновка на целта и хипотезите на изследването, те се появяват без прелюдия от теоретичната към емпиричната част на дисертацията. *От какво произтичат целта и хипотезите* – от някакви „бели полета“ в теорията, от недостиг на емпирични данни или просто от наблюдения в практиката?

Методиката на изследването е логически обвързана с целта му и е подробно описана. Тя съдържа проби за проучване състоянието на вербалния праксис и проби за проучване състоянието на граматичния компонент на езика. Вербалният праксис се изследва с произнасяне на различни типове срички и на семантично натоварен материал - съществителни, глаголи, римувани словосъчетания. Въпросът е: *да разбираме ли, че се очаква праксисните умения да зависят от качеството на лингвистичния материал, например да са по-добри при изговаряне на съществителни, отколкото на глаголи, и ако да, как се обяснява това?* Има данни, че „основен елемент при изследване на речевите умения на децата със съмнения за вербална диспраксия трябва да бъде сричката“ (цит. на автори от стр. 136). *Защо е нужно вербалният праксис да се проверява и по друг начин, какъв е замисълът?* Пробите за проверка на граматичното функциониране не провокират въпроси и заслужават само положителна оценка. Има обаче друг коментар: тъй като методиката на изследването е заимствана от труд на Корнев, очаква се той да я е приложил преди авторката на дисертацията. *Какви са неговите резултати, защо отсъства сравнение между резултатите на докторантката и на Корнев или на други изследователи, работили със сходна методология?*

Контингентът на изследването включва достатъчен брой участници (170 в ЕГ и КГ, огледално разпределени), на базата на който тестването на хипотезите е перспективно. Очертани са и възрастово обусловени подгрупи с различен брой участници, за което няма коментар, макар че е възможно да влияе върху резултатите. Не са предоставени сведения за децата от ЕГ, а те не са без значение предвид нехомогенността на категорията „специфични езикови нарушения“.

3. Анализ на резултатите от изследването

Резултатите са представени детайлно, систематично и аналитично, като са включени 37 фигури и 54 таблици. Във всички фигури изследваните групи – СЕН и норма, са означени общо като „диагноза“, което не е правилно: нормата не е диагноза; препоръчително е „СЕН“ и „норма“ общо да се означат като „групи“. Всички данни са преминали през надеждна математико-статистическа обработка и от такава гледна точка са в голямата си част достоверни. Всеки резултат е старателно обсъден и обяснен, но някои обяснения заслужават коментар. Например липсата на различия между 4-годишните деца в ЕГ и в КГ и между 5-годишните деца в ЕГ и в КГ при повторението на срички едва ли може да се обоснове с влияние на логопедичната терапия (стр. 132); ако

е така, защо тя не е повлияла при 6-годишните деца в ЕГ? Трябва да има друго обяснение, но в никакъв случай това не е „известен спад“ в развитието на вербалния праксис при 6-годишните (стр. 131): СЕН не е диагноза, съпътствана от регрес в развитието на детето. Интерес будят и някои резултати от изследването на граматиката на 6-годишните деца в ЕГ – например констатацията, че те владеят по-лошо предлозите, отколкото 5-годишните в ЕГ (стр. 170). Явно определени резултати се нуждаят от допълнителна проверка до установяване на тяхната достоверност.

Анализът на резултатите е фокусиран главно върху сравненията между подгрупите на ЕГ и КГ и по-малко – върху сравненията между ЕГ и КГ като цялости. Ако възрастовата динамика е толкова важен изследователски компонент, би следвало категорично да присъства сред целите и задачите на изследването. Систематичното, преобладаващо представяне на възрастовите различия разкрива интересни детайли в закономерностите на детското развитие и доказва както сходства, така и различия между децата със СЕН и тези без нарушения, но сред многобройните възрастови данни глобалното сравнение между патология и норма се губи като значимост.

Към края е представен един много сложен анализ, визиращ корелацията между вербалния праксис и граматичното функциониране чрез проследяване на зависимостта между резултатите от деветте проби за изследване на праксиса и резултатите от деветте проби за изследване на граматиката. Налице е голямо количество данни и в това многообразие от изключително детайлизирани сведения не става ясно най-важното: *как се обясняват тези емпирични находки?* Например защо назоваването на предлози корелира по-силно с повторението на римувани словосъчетания, отколкото с повторението на познат лингвистичен материал; данните означават ли, че вербалният праксис се подобрява при генериране на определени лингвистични единици и влошава при генерирането на други; какво теоретично/практическо значение има това и защо никога досега не сме го знаели?

От позицията на глобално сравнение между ЕГ и КГ идват следните въпроси:

1. *Ако има доказана с изследването статистически значима зависимост между състоянието на вербалния праксис и състоянието на граматичното функциониране в ЕГ и в КГ, как трябва да се използва това знание?*
2. *Установена ли е убедително в ЕГ вербална диспраксия въз основа на сравнение с КГ; ако да, при каква част от децата със СЕН е установена?*
3. *Изследването води ли към отговор на основния въпрос, издигнат в научната литература: вербалната диспраксия самостоятелна нозологична единица ли е или елемент от симптоматиката на СЕН?*

Независимо от забележките трябва да се изтъкне, че Д. Кръстева показва сравнително добри изследователски качества: умение за наблюдение, проследяване, регистриране и изложение на емпирични факти, за търсене на обяснения и доказателства съгласно основната цел на изследването. Недостатъчната яснота в някои доказателствени области следва да се отдаде и на сложността на проучената проблематика. В други области доказателствата са безспорни и приноси: например за водещата роля на прозодиката при овладяването на речта, за овладяването на синтаксиса изпреварващо пред това на морфологията и др.

4. Изводи и приноси от изследването

От изследването са направени 12 извода, всеки от които е обоснован и почива на получените резултати. Изводите са ясно формулирани, като отразяват най-важните доказателства от проведеното изследване. Някои изводи може да се подложат на съмнение – например осмият: как така овладяването на граматиката се „хомогенизира“ (стр. 225) при 4-годишните и при 6-годишните деца със СЕН, прескачайки 5-годишните? Достоен за положителен коментар е извод №11, който извежда взаимовръзка между развитието на праксиса и овладяването на граматиката. Оттук, а и от други изводи би могло да произтичат определени препоръки към практиката. Докторантката е оформила три приноса с теоретична и четири с диагностично-практическа насоченост, които адекватно отразяват оригиналните моменти в дисертационния труд.

IV. Оценка на автореферата и публикациите

Авторефератът на дисертационния труд представя основните компоненти на дисертацията в достатъчно изчерпателен вид. Той отразява адекватно съдържанието му и позволява научната общност да се запознае накратко с най-важното в труда. Може да се направят две забележки: 1. за да е пълен авторефератът, е препоръчително да се включи и библиографията на използваната литература; 2. теоретичната част на дисертацията би могло да се представи в малко по-разгърнат вид.

Докторантката има три публикации, свързани с темата на дисертационния труд, една от които е на английски език. Тази публикационна активност в общи линии удовлетворява необходимостта от научни изяви на Д. Кръстева. Положителен е фактът, че една от публикациите включва не само теоретични анализи, а и резултати от дисертационното изследване. По съдържание статиите отразяват значими елементи на дисертацията. Описанието на собствените публикации в автореферата и тематичният подбор, отразен в статиите, е правилно и показва положителните резултати от докторантското обучение на Д. Кръстева.

V. Оценка на личните качества на докторантката

Докторантката има значителен практически опит в областта на логопедията, който несъмнено е допълнителен фактор за научното ѝ развитие. Тя следи изявите на българската логопедична общност и проявява интерес към проблемите и новостите в теорията и практиката на логопедията. В хода на своето докторантско обучение, както и понастоящем, тя е успешно ангажирана с преподавателска работа в дисциплини към специалност логопедия. Личи, че към изследователската си работа, докторантските и професионалните си задължения Д. Кръстева се отнася много сериозно. С разработката си тя показва умения за научна дейност и перспектива за по-нататъшно израстване.

Заклучение

Дисертацията на Деница Кръстева е добре реализиран научен труд. Качествата му показват, че докторантката владее методологията на научните изследвания и може

самостоятелно да извършва такива. Съобразяването със забележките в тази рецензия би й помогнало в бъдеще време да се реализира и усъвършенства на научното поприще. На основание положителната си оценка препоръчвам на уважаемото Специализирано научно жури да допусне до публична защита и да присъди на Деница Кръстева образователната и научна степен „доктор” в област на висше образование 1. Педагогически науки, професионално направление 1.2. Педагогика, научна специалност Логопедия.

20. 04. 2018 г.

Рецензент:.....